

# Orta Aziýany täzeden açmak

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Orta Aziýany täzeden açmak ORTA ASYA'YI YENİDEN KEŞFETMEK

Orta Asya, bir zamanlar «binlerce kentin bulunduğu topraklardı» ve dünyanın en tanınmış bilim insanlarının, şairlerinin ve düşünürlerinin bir kısmı burada yaşıyordu. Günümüzde bu bölge acımasız bir durgunluk içinde kalmıştır. Orta Asya'nın geleceğini hayal etmek için görkemli geçmişine yolculuk yapmamız gerekir.

M.S. 998 yılında birbirinden yaklaşık 300 kilometre uzakta, günümüzde Özbekistan ve **Türkmenistan** adıyla bilinen topraklarda yaşayan iki genç adam yazışmaya başlamıştı. 21inci yüzyıl laboratuvarlarına son derece uygun gibi görünecek sözlü bir dövüş ile tartıştıkları 18 sorunun bazıları bugün hâlâ büyük bir güçle yankılanmaktadır..

Yıldızların arasında başka güneş sistemleri var mı yoksa evrende yalnız mıyız? diye soruyorlardı. Avrupa'da bu sorular 500 yıl daha yanıtsız olarak kalacaktı ama bu genç adamlar yalnız olmadığımızdan emindiler. Yeryüzünün bütün ve tamamlanmış olarak mı yaratıldığını yoksa zaman içinden evrim geçirip geçirmediğini de sormuşlardı. Zamanın başı ya da sonu olmayan bir süreklilik olduğunu kabul etmişlerdi.

Başka bir deyişle yaradılışı kabul etmemişler ve evrimsel jeolojinin ve hatta Darwin görüşlerinin ortaya çıkışını yaklaşık bin yıl önceden tahmin etmişlerdi. Bu fikirler itiraf ettikleri gibi, orta çağ Hristiyanlığına olduğu kadar İslam inancına da aykırıydı.

Bilim tarihinde, bugün geri kalmış olarak kabul edilen bölgede bin yıl önce ortaya atılan bu sorular kadar büyük bir cüretle geleceğe atılmış pek az tartışma vardır. Bir kaç kopyası elimize ulaştığı ve yaklaşık bin yıl sonra basıldığından bunları biliyoruz. Yirmi altı yaşındaki Ebu el-Reyhan el-Biruni ya da Biruni (973-1048) Aral Gölü kıyısında yaşıyordu ve coğrafya, matematik, trigonometri, kıyaslamalı din,

astronomi, fizik, jeoloji, psikoloji, mineraloji ve farmakoloji dallarında öne çıkmıştı. Ebu Ali Sina ya da İbni Sina (tahmini 980-1037) günümüzdeki Özbekistan'daki görkemli Buhara kentinde yaşıyordu ve tıp, felsefe, fizik, kimya, astronomi, ilahiyat, klinik farmakoloji, etik ve hatta müzik alanlarına damgasını vurmuştu. Daha sonraları İbni Sina'nın el-Kanun fi't-Tıb adlı yapıtı Latinceye çevrilince, Batı dünyasında çağdaş tıbbın başlangıcı tetiklenecekti. Antik çağ ile Rönesans dönemi arasında yaşamış olan en büyük bilim insanları arasında yer almaktadırlar.

Bugün çoğu kişi bu tartışmacı dahileri Arap olarak tanımaktadır. Her ikisi de Arapça (ayrıca Farsça) yazdıklarından dolayı anlaşılır bir durumdur ama İngilizce yazan bir Japon nasıl İngiliz sayılmazsa, Arapça yazan bir Orta Asyalı da, Arap sayılmaz.

Daha doğrusu her ikisi de günümüzde Orta Asya adını verdiğimiz bölgede yaşayan matematik, astronomi, tıp, jeoloji, dil bilim, siyaset bilimi, şiir, mimarlık ve uygulamalı teknoloji alanlarında dahi düzeyine ulaşmış etnik Türkler grubuna mensuptu. 800 ile 1100 yılları arasında Orta Asyalı bilim insanı, sanatçı ve düşünür topluluğu, bulundukları bölgeyi dünyanın entellektüel merkezi durumuna getirmiş ve etkileri Doğu Asya'dan Hindistan'a, Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya kadar yayılmıştı.

Oldukça görkemli bir ortamdı. Bin yıl önceki Orta Asyalıların zihinsel başarılarını saymaya nereden başlayacağını bilmek de oldukça zordur. Matematikte oransız sayıları ilk kabul edenler, kübik denklemlerin farklı biçimlerini uygulayanlar, trigonometriyi icat edenler, ondalık sistemi ve Hint rakamlarını (Batı dünyasında 'Arap' rakamları olarak adlandırılır) yaygınlaştıırıp kullananlar Orta Asyalılardı. Astronomide dünyanın çapını son dönemlerle kıyaslanabilecek kadar büyük bir kesinlikle saptamışlar, çağdaş zamanların öncesinde en büyük gözlemevlerinin çoğunu inşa etmişler ve son derece kesin astronomik tabloları hazırlamak için kullanmışlardı.

Kimya alanında tepkimeleri ilk kez tersine çevirenler

saflaştırmak için kristalizasyonu kullananlar, özgül yer çekimini ölçenler, Dmitri Mendeleev'in 1871'de hazırladığı periyodik tabloyu çağrıştıran biçimde elementleri gruplayanlar yine Orta Asyalılardı. Bilgi ve bulguları toplayıp ekleyerek eski tıp bilimine katkıda bulundular, farmakoloji alanını genişletip Batı'ya ve Hindistan'a yaydılar. Teknoloji dalında yel değirmenlerini ve suyu kaldıran hidrolik makineleri icat edip zaman içinde batıda Ortadoğu ve Avrupa'ya ve doğuda Çin'e kadar yaydılar.

Yüzyıl kadar önce Leipzig'li düşünür Heinrich Suter bu bilim insanlarının çoğunun etnik Türk kökenli olduğunu ve Orta Asya'dan geldiğini ilk kez ortaya çıkardı. Bu durum matematikçi ve astronom Muhammed bin Musa el-Harezmi (tahmini M.S. 780-850) için de geçerlidir. Tıpkı Biruni gibi o da Özbekistan-Türkmenistan sınır bölgesindeki Harizm yöresinden geldiğinden 'el-Harezmi' adıyla bilinir. Bir çok keşfinden biri olan algoritma hâlâ adının çarpıtılmış biçimiyle kullanılırken, 'algebra' (cebir) adı ise doğrudan doğruya matematik konusundaki ünlü kitabından gelmektedir. Aynı şekilde Aristotle etikleri konusundaki yaratıcı analizi, Thomas Aquinas dışındaki tüm Batılı düşünürlerin çalışmalarını aşmış olan, Batı dünyasında Alfarabius adıyla tanınan Ebu Nasr el-Farabi de (tahmini M.S. 872-961) Arap değil, günümüzde Kazakistan bölgesinde yaşayan bir Türk idi.

Abbasi Halifeliğini aslında Orta Asyalıların kurmuş olduğu göz önüne alınınca Orta Asyalı bu entellektüellerin Bağdat'daki önemli rolü pek de şaşırtıcı gibi gelmiyor.

Böylesine ünlü dahiler yetiştirmiş olan 'Orta Asya' bölgesi hangi ülkeleri kapsıyor? 1991 yılında bağımsızlığını kazanan beş 'istan' yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve **Türkmenistan'ın** bunların arasında bulunduğu kesindir. Ayrıca günümüzde Afganistan'da bulunan Balkh, Herat gibi kentler de bu entellektüel gelişimin önemli noktalarıydı. İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan eyaletinin başkenti Nişapur da sözünü ettiğimiz bereketli yıllarda bir çok yaratıcı kişi yetiştirmiştir. 'Dahiler bölgesinin' sınırları Çin'in batı bölgelerine kadar yayılıp eski Kaşgar kentini ve

Orta Asya'nın kültürel yörüngesine girmiş diğer büyük merkezleri de kapsamaktadır.

Haritanın üzerine bir daire çizmek ile Büyük Orta Asya adı verilen bu bölgenin böyle bir kültür patlamasını nasıl yarattığını açıklamak farklı olgulardır. Gelişen kentler kültürel yaşam için yeni alanlar yaratıyordu, bir Arap gezgin 'binlerce kentin bulunduğu topraklar' adını verdiği günümüz Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan yöresine hayran kalmıştı. Bir zamanlar bu yörenin başkenti olan Balkh kalıntıları hâlâ Afganistan'ın Mazar-i Sharif yaylasının batısında kilometrelerce uzanmaktadır. En görkemli döneminde Balkh kenti, Paris, Roma, Pekin ya da Yeni Delhi'den daha büyüktü. Tüm bölgesel merkezler gibi Balkh'ın da akar suyu, hamamları, ve görkemli sarayları, saray dışında yaşayan halk için kerpiç tuğladan inşa edilmiş sağlam evleri vardı.

Orta Asya, Avrasya topraklarının büyük kültürlerini birbirine bağlayan yolların kesişme noktasıdır. Günümüzde 'İpek Yolu' adı verilen yol ağı şaşıaalı döneminde her yöne çeşitli malların taşınması için kullanılıyordu. Cam üfleme tekniği Ortadoğudan Çin'e Orta Asya vasıtasıyla yayılırken, kağıt ve ipek üretimi ters yönde Çin'den Batı'ya yayılmıştı. Ama Orta Asyalılar pasif taşıyıcılar değildiler. Beş yüz yıl boyunca Ortadoğulular ve Avrupalılar, Semerkand üretimi kağıtları en kaliteli olarak değerlendirmişlerdi. Avrupa'nın ortaçağ katedrallerinin çoğu şimdi Özbekistanın Fergana Vadisinde üretilen ipek kumaşlarla bezenmişti.

Tüccarlar ayrıca dinsel görüşleri de taşıyorlardı. Büyük İskender'i (M.Ö. 356-23) izleyen Yunanlı yerleşimciler Afganistan'daki yeni kentlerine Athena, Hercules ve Afrodite'in kültlerini getirmişlerdi. Ardından Budizm bu bölgede kendine verimli topraklar bulmuş ve buradan Çin'e, Japonya'ya ve Kore'ye yayılmıştı. Yaklaşık aynı dönemde Yahudi toplumları da şekillenmiş, Suriye Hristiyan piskoposlukları kurulmuş ve bölgede Manichean toplumlar (hem Tanrı'ya hem Şeytan'a inanan bir mezhep) ortaya çıkmıştı. Bunca farklı dinin altındaki katmanda bölgenin ana dini olarak iyi ile kötünün, cennet ile cehennemnin mücadelesine, ruhun kurtuluşuna dayalı olan

Zerdüştçülük yatıyordu.

Milattan önce altıncı ya da yedinci yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Zerdüşt, Balkh bölgesinden gelmişti ama dinsel görüşleri batıya doğru yayılmış, Babil’de bu dinle tanışan Yahudiler etkisi altında kalmışlardı. Zerdüştçülük kavramları Yahudilikten sırasıyla önce Hristiyanlığa ardından İslama yayılmıştı.

Yedinci yüzyılın sonlarında İslam dini Arap ordularıyla buraya gelince, bugün kıyaslamalı din ve felsefe analizi diye adlandıracağımız konularda uzman olan bir toplumla karşılaştı. Orta Asyalıların çoğu din değiştirirken, geri kalanları en azından din değiştirmek için kültürel coşkunluk dönemi sona erene kadar beklemişti. Astronom el-Harezmi, Hint rakamları (ve sıfır kavramı) kullanımının yararlarını diğerleriyle kıyaslayan bir kitap yazarken, başkaları da iyi fikirler bulmak için Hint geometrisini, astronomisini, ve hatta takvim sistemlerini araştırıyorlardı. Dünyanın başka herhangi bir yerinde entellektüel açıdan böylesine açık bir bölgenin bulunduğunu hayal etmek bile zordur.

Orta Asyalıları, Çinlilerden ve Araplardan ayıran en önemli nokta, birden fazla dil bilmeleriydi. İnsanı şaşkına çevirecek sayıda farklı dilin ve alfabenin bulunduğu bir ortamda yaşamayı olağan kabul ediyorlar ve hangisine gereksinimleri varsa o konuda uzmanlaşmayı başarıyorlardı. Yeni bir din taşıyan Arap orduları gelince, bazı görevlilerin ve entellektüellerin neler sunduğunu görmek için Arapların garip dilini öğrenmeleri son derece doğaldı. Ardından klasik Yunancadan tercüme edilmiş yazılarla tüccarlar gelmeye başladılar. Çoğunlukla Hristiyan Arapların tercümeleri Orta Asya’daki bilim ve felsefeye yeni fikirler getiren çalışmaları oluşturdu,. Zaman içinde halk bu konularda uzmanlaşacak ve eski Yunan akıl hocalarından daha ileriye gideceklerdi.

Bu yaratıcılık patlamasında din ne kadar önemli bir rol oynuyordu? Çoğu kişi için İslam önemli bir unsurdu. Buhari, yaşamboyu sürececek bilimsel çalışmalarına başlarken diğer bazı düşünürler gibi hiç kuşkusuz derin dindarlığın etkisi altında kalmıştı. Farabi, etik temelleri üzerinde yaptığı

araştırmaların resmi dini sağlamlaştıracağından hiç kuşku duymamıştı. Bazıları geri Farabi ile aynı fikirdeydi ama dinin araştırmaları yönlendirip kısıtlaması yerine, zgr sorgulama ve araştırmaların dine yön vermesi gerektiğine inanıyordu.

Bu arada dinin sıradan kitleler için yararlı olduğuna ama entellektüeller için saçmalık olduğuna inanan septikler de vardı. Günümüzde daha çok şiirleriyle tanınan ünlü matematikçi mer Hayyam da (1048-1123) aynı fikirdeydi. Ömer Hayyam'ın şiirleri 19uncu yüzyılda Rubailer olarak tercüme edilip Batı dünyasına tanıtıldı.

Bütün bunlara dayanarak entellektüel cesaretin, dinin sundukları yerine sunmadıklarına daha fazla borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Aynı dönemde Batı'da din ile bilim arasında süren mücadeleye bakınca bu durum önem kazanmaktadır.

İnsan, diğer yapıtlarının yanı sıra müzik kuramları üzerine önemli bir çalışma yapan Farabi gibi birinin dünyayı kendi avucundaymış gibi görmek için izin almaya ya da cesaretlendirilmeye gerek duymadığını düşünüyor.

Döneme zgn parlaklığını veren büyük beyinler birbirinden çok farklı olduğundan Orta Asya'nın altın çağının dayanak noktalarını tam olarak saptayabilmek çok zordur. Bir kısmı zengin toprak sahibi ailelere mensuptu ve arazilerinin geliriyle yaşayabiliyordu. İbni Sina ve Biruni gibileri ise bol kazançlı yüksek makamlara atanmışlardı. Ama bunlar ayrıcalıklı durumlardı. Düşünürlerin çoğu tam-zamanlı çalışan bilim insanlarıydı ya da en azından böyle olmayı arzuluyorlardı. Kendilerini destekleyecek bilim akademileri ya da niversiteler olmadığından işleri hiç de kolay değildi.

Orta Asya'nın gücü belirli bir noktaya dayanıyordu. Bilim insanı olmak isteyen bir kişi Orta Asya doğumlu halife el-Memun'un Bağdat'ta kurduğu Beyt'l Hikme (Bilgelik Evi) adlı bilim akademisine katılmayı umarak bu kente gidebilirdi. Üstelik batıdaki İran'da olduğu gibi burada da çok sayıda yerel yöneticiler ve saraylar vardı. Hepsi Bağdat'a saygı duyarken kendilerini işlevsel açıdan bağımsız olarak görüyordu. Bu yöneticilerin tümü kendine göre birer halifeydi,

topraklarını otoriter bir biçimde idare edip Türklerden oluşan bir orduyla savunuyordu. Aynı zamanda ticareti destekliyor, vergi topluyor, görkemli başkentler inşa ediyor, sanat ve bilim için büyük servetler harcıyordu. Böyle bir saray Biruni'nin çalıştığı Cürcan yakınında yer alıyordu. Bir başkası antik-duvarlı Semerkand kentindeydi. 850-1000 yılları arasında Samani hanedanlığı kentte harika bir kütüphane kurmuştu, bilginlerin Büyük Soruları tartıştığı salonları ve müzik ile şiir üzerine yoğunlaşmış canlı bir yaşamı vardı.

Bazı yöneticilerin nazik ve kibar oldukları söylenemediği gibi bazıları da sanat ve bilim hamisi olarak yeterince sofistike değildiler. Doğu Afganistan'daki başkentinden Hindistan'dan çağdaş İran'a kadar geniş bir imparatorluğu yöneten Gazneli Mahmud (971-1030) son derece zalimdi ve kültürü bir gereklilik yerine bir süs olarak görüyordu. Yine de Hindistan ve Hinduizm üzerine herhangi bir dilde yazılmış olan en kapsamlı çalışmayı yapan Biruni'ye iş vermişti. Mahmud aynı zamanda Şehname adlı yapıtı (tahmini 1000) İslam-öncesi Pers ülkesini anlatan ve Fransa kadar uzak topraklardaki gezgin ozanları etkileyen ve dünya edebiyatının klasikleri arasında yer alan ünlü şair Ebu'l-Kasım Firdevsi'yi de himayesine almıştı.

Orta Asya'nın son kültür patlaması 1037 yılından itibaren Selçuklu Türkleri yönetimi altında yaşandı ve yüz yıldan fazla sürdü. Çağdaş **Türkmenistan'daki Merv** ve Bugünkü İran-Afganistan sınırındaki Nişapur adlı doğu başkentlerinde Selçuklular çeşitli alanlarda çalışan yenilikçileri desteklediler. Başarıları arasında büyük alanları çift kubbelerle örtme yönteminin keşfi de vardı. İlk çabalarının örneklerinin **Merv'deki** başkent in yıkıntılarının perişan manzarası arasından yükseldiği görülebilir.

Dolambaçlı bir yol izleyerek giden bu yenilik Filippo Brunelleschi'nin Floransa katedrali ve St Petersburg'daki St Nicholas katedralinin kubbesinden sonra ABD'nin başkenti Washington'daki Capitol binasının kubbesine kadar yayılmıştı. Orta Asya'nın görkemli çağı niçin sona erdi? En yaygın açıklama Cengiz Han'ın 1218 yılında anayurdu Moğolistan'dan başlattığı istilalar sırasında entellektüel anaforların

azaldığı biçimindedir. Moğol istilacıların Orta Asya'nın görkemli kentlerinin çoğunu yağmaladığı doğrudur ama bu savı çürüten üç karşı görüş vardır. Birincisi, bir kaç tanesi dışında kentlerin çoğunun ticaret sayesinde kısa sürede tekrar canlanmış olmasıdır. İkinci olarak Moğol istilasının bölgeyi yalnızlaştırmak yerine, Büyük Orta Asya ile hem Avrupa hem de Asya'nın geri kalanı arasındaki iletişimi güçlendirmiş olmasıdır. Çünkü Moğollar uçsuz bucaksız topraklarındaki tüm sınırları ve gümrük vergilerini kaldırmışlardı. 13üncü yüzyılda Marko Polo Çin'e giderken Afganistan'dan bir tek 'vize' ile geçmişti. Entellektüel canlılığın çok önemli bir unsuru olan kültürler-arası iletişim Moğollar döneminde en üst düzeye ulaşmıştı.

Üçüncü görüş ise 1221 yılında Moğolların özgür düşünceyi bastırmaya kalkışmış olsalar bile (ki böyle bir girişimde bulunmamışlardır) bunu yapmaya kesinlikle ihtiyaçları olmamasıydı. Yüzlerce yıl Orta Asya'ya enine boyuna yayılan kültür enerjisi zaten tam yüz yıl önce dağılmaya başlamıştı. Yine de 12nci yüzyılda **Merv'de** hâlâ bir düzine kütüphane vardı, içlerinden birinde 12,000'den fazla kitap bulunuyordu; Buhara'da ise 50'den fazla doktor yaşıyordu.

Eğer 'katil kim?' sorusu Moğolları işaret etmiyorsa, çöküşün nedeni ne olabilir? Orta Asya'nın büyük antik kentlerinin çoğu artık çöl güneşinde ısınan ıssız yıkıntılar biçimindedir ve umarsızlıkları ancak arasına uçuşan adaçayı dallarıyla ortadan kalkar. Bu manzaraya bakınca insan, kültürel çöküşü iklim değişikliğine ya da farklı bir çevresel değişime bağlamayı düşünebilir. Ne var ki, bölgenin ekolojik tarihi üzerine yapılan çalışmalar en parlak yıllardaki iklimin günümüzle aynı olduğunu ve tek önemli değişikliğin bir zamanlar bölgenin iftihar nedeni olarak sulama sisteminin çürümesi olduğunu gösteriyor.

Moğollar ve ekoloji dışında bölgenin çöküşüne en az dört unsurun katkıda bulunduğu düşünülüyor. Bunlardan birinci ve belki de en önemlisi hiçbir şeyin sonsuza kadar dayanmayacağı fikridir. Atina'nın altın çağı ancak yüz yıl kadar sürmüş ve kent daha az parlak olan gümüş çağına girmişti. Rönesans



kentlerinin bir kaçı yalnızca yüz elli yıl kadar kültürel yaratıcılığın zirvesinde kalmıştı. Zirveye ulaştıktan sonra inişe geçmenin başlaması doğal ve kaçınılmazdır.

Orta Asya olayında, batıdaki Araplardan daha çok, orijinal düşünmeyi tetikleyen unsur antik Yunan, Ortadoğu ve Hindistan'dan bilinmeyen sınırsız düşünce yapılarını çözmek ve özümsemek arzusuydu. 1100 yılına gelindiğinde bu iş başarılmıştı ve bundan sonra, öncekilerle kıyaslanabilecek yeni öğretiler ortaya çıkmayacaktı.

Elbette Avrupa Rönesansı benzer bir dürtü sunmalıydı ama bu tarihe kadar uygarlıkları birleştiren büyük ticaret yolları parlak günlerini arkada bırakmıştı ve Orta Asya'nın yalnızlığı ve çöküşü kalıcılık kazanıyordu.

Ayrıca dinler, tıpkı parçası oldukları kültürler gibi dinamizm, özgüven ve deneycilikle başlayıp katı bir kalıplaşma döngüleri geçirir. Orta Asya'da bu durum zaten Zerdüştçülük ve Budizm'de yaşanmıştı. İslam dünyasında ise yaratıcı düşünce, erken bir tarihte, 800-1100 yılları arasında çiçek açmaya başlamıştı. Katı kalıplaşma olgusu da erken başlamış ama ancak 1100 yılında zirveye ulaşmıştı. Buna karşın yaklaşık yüz yıl daha entellektüel açıdan canlılığını yitirmeyen her yerden uzak bir kaç noktada varlığını sürdürebilmişti. Ama Türk ve Pers kökenli Orta Asya'da, Arap topraklarında ve Pers ülkesinde, sürekli sertleşen İslam kalıplaşmasının talepleri, özgür düşüncenin ve humanizmin uygulanabileceği alanı zaman içinde daralttı.

Büyük Orta Asya'nın özgür entellektüel yaşamının kurummasına katkıda bulunan bu 'morfolojik' gerçeklerin dışında üçüncü ve daha özgün bir unsur da iş başındaydı: İslam inancındaki Sünni ve Şii ayrımı. Temel ayrışma Hz. Muhammed'in M.S. 632 yılındaki ölümünden ilk kuşak sonrasında ortaya çıkmıştı. Şam'da ilk halifelik yükselmeye başlarken, Sünniler İslam dünyasında etkili olmaya başlamıştı. Yalnızca 968-1171 yılları arasında Mısır'da hüküm süren Şii Fatımi hanedanlığı bu etkinin dışında kalmıştı. Ne var ki, Fatımilerin çöküşünden önce bile Şii mezhebinin mensupları doğuya doğru kovalanmaya başlamış ve dinsel çatışmaların merkez bölgesi İran'a ve Orta

Asya'ya ilerlemişti. Aynı tarihlerde bölgedeki Sünni yöneticiler bölücü öğretilerle ilgilendiklerinden kuşku duydukları kişilerin üzerinde baskıyı arttırmışlardı,. İbni Sina gibi tanınmış yenilikçilerin çoğu Şii ailelere mensuptular ve artık ona benzeyen herkesden kuşku duyuluyordu. Bu değişim elbette özgür düşünce yanlılarına ağır bir darbe olmuştu ama Sünni çoğunluğu da etkilemişti. Orta Asya'nın batı kıyısında, günümüzde doğu İran'da yer alan Tus kentinden gelen iki kişi artık bu yeni yönü temsil ediyordu. Birincisi olan Nizamülmülk (1018-92) yetenekli bir yönetici ve dönemin en iyi siyaset bilimcilerinden biriydi. Nizamülmülk'ün hocaları onu Orta Asya rönesansının en üstün beyinleriyle tanıştırmıştı. Ama Selçuklu İmparatorluğunun veziri olarak atandığında, Şii bölücülüğüne karşı sürdürülen mücadele son hızla ilerliyordu. Her tarafta yoldan sapmalar olmasından çekinen Nizamülmülk, medrese adı verilen bir okul ağı kurmayı, böylece kalıplaşmış Sünni İslamı yaymayı ve genç erkekleri bilgili, dinine bağlı sadık bireyler olarak yetiştirmeyi önerdi. Medrese mezunları yalnızca Şii bölücülüğünü reddetmekle kalmayıp, yerleşik kalıplardan saptığından kuşku duyulan tüm düşünme biçimlerine de karşı çıkacaklardı.

İkinci değişimci olan felsefeci ve ilahiyatçı Ebu Hamid bin Muhammed el-Gazali, (1058-1111), sınırsız mantık uygulamacılığının ortaya attığı tehlikelere karşı bir cephe saldırısı başlattı. En önemli yapıtının adı zaten her şeyi anlatıyor: Tehafütü'l Felasife (Filozofların Tutarsızlığı). Feodor Dostoyevski'nin Karamazov Kardeşler romanındaki Büyük Sorgucu gibi, Gazali de düşmanını yakından tanıyordu. Bölgenin üstün beyinlerine çekici gelmiş olan Aristotile deneyimselliği en büyük düşmandı. Aristotile'e saldırarak tüm çağdaş rasyonalistlere saldırmış ve son derece yıkıcı bir etki yaratmıştı.

Üç yüz yıl önce Orta Asya'da bağımsız düşünce üzerinde yükselmiş olan perdeyi Nizamülmülk ile Gazali birlikte indirdiler.

Yine de Orta Asya halkı tipik yaratıcılığıyla yanıt verdi. İnancın dış biçimleri sertleşip kalıplaşırken, bireysel

ruhsallığa yepyeni bir ilgi gösterdiler. Tanrı ile mistik bir deneyim yaşamak için kitaplara, hiyerarşilere, camilere gerek göstermeyen bireysel sisteme Sufizm adı verildi.

Hindistan Hinduizmi, zengin yerel Budizm, Suriye Hristiyanlığı ve hatta bölgenin ticaret merkezlerinde gelişmiş olan Yahudilik gibi inançlara yakınlığı nedeniyle Orta Asyalıların mistik ve özel ibadet biçimleri eksik değildi. Bu inançlarda yer alan mistik akımların Sufizme ne kadar katkısı olduğu tartışılabilir ama açıkça bilinen bir nokta var: gerçi ilk Sufiler Araplardı ama Orta Asya Sufizmin anayurdu oldu. İlk ve en önemli Sufi hareketleri orada ortaya çıktı ve İslam dünyasına yayıldı. Günümüzde Mevlana, Attar ve diğer Sufi şairlerin yapıtları Yeni Çağ taraftarlarını yakaladı ama o dönemde içe dönüşün, günlük yaşamdan uzaklaşmanın temsilcisi oldular.

1100 yılından sonra Orta Asya dünyanın gözünden kaybolmadı. 14üncü yüzyılda Batıda Tamerlane adıyla bilinen Timur, Delhi'den Akdeniz'in doğu kıyısına kadar dünyayı fethetti ve bilim insanlarıyla yazarları yeniden inşa ettirdiği başkenti Semerkand'da topladı. Yüz yıl sonra Fergana Vadisinde ortaya çıkan Babür, Hindistan'da Mughal hanedanlığını kurdu. Yetenekli bir yazar olan Babür, eski Orta Asya geleneğini sürdürüp yaratıcı yeteneklere sahip olanları sarayına çağırdı. Ne var ki, Orta Asya 800-1100 yılları arasında sahip olduğu entellektüel parlaklığına bir daha kavuşamadı. Zenginliğin ve kültürler-arası iletişimin ortaya çıkmasını sağlamış olan altın yumurtalayan tavuğu yüksek yerel vergiler öldürdü. Dinsel katılaşma bölgenin en özgün düşünürlerini kısıtladı. Çöküş ilerlerdikçe, Orta Asya zaman içinde Avrasya'nın yüksek kültürünün merkezi olmaktan uzaklaştı ve her yerden uzak, ıssız, geri kalmış bölge statüsüne gömüldü.

1991-2001 yılları arasında Orta Asya'nın açılışı bölgenin entellektüel yapısını değiştirmeye başlıyor. Onbinlerce öğrenci uzaklardaki en iyi üniversitelere gidiyor. Bin yıl önceki atalarının aydınlanma hareketine benzer bir kararla Özbekistan ve Kazakistan hükümetleri bu gençlerin en çağdaş bilgileri edinip ülkelerine getirmeleri için masraflarını

ödüyor. Gençler de yaşadıkları bölgeyi küresel dünya fikirleriyle birleştirme tutkusuyla geri dönüyorlar. Önümüzdeki on yıl içinde bu genç erkekler ve kadınlar kendi toplumlarında ve bütün olarak bölgede liderlik rollerini üstlenecekler. Süregiden yolsuzlukları ya da fikirleri üzerinde Sovyet-tipi denetimleri normal kabul edeceklerini düşünmek artık çok zor.

Doğal olarak bu gençler ‘Biz kimiz?’ sorusunu soruyorlar. Yanıtlar her yönden çığ gibi geliyor. Ortadoğulular ve hatta Batılılar onlara içinde yetiştirildikleri inançla şekillendikleri için Müslüman olduklarını söylüyorlar. Buna karşılık bazı uzmanlar bölgenin umarsızca gerileyen siyasetini açıklamak için kabile ya da aşiret mirası kavramlarını uyandırmaya çabalıyorlar. Bu arada yerel vatanseverler, Kırgız, Özbek ya da Tacik gibi çeşitli ulusal etnik kimliklerini yüceltip her birinin özgün olduğunu ve birbirine benzemediğini ısrarla iddia ediyorlar.

Önerilen kimliklerin belki gerçekte bazı temelleri olabilir. Ama bu durum yeni yetişen kuşakların ufkunu daraltacağı gibi, kendilerinden beklentilerini de kısıtlayacaktır. Gençlerin köktendinci kuruluşlara ya da dar fikirli milliyetçi gruplara yakınlaşması da kaygı vericidir. Ama Orta Asyalıların bireyleri yükselten, mantık ve bilgelik açısından her bireyi tanımlayan ve o bireyi küresel gelişmelerin ana eksenine yerleştiren son derece anlamlı bir geçmişi var. Bu büyük gelenek 300 yıl boyunca o bölgeyi dünya entellektüelizminin merkezi yapmıştı. Niçin Orta Asyalılar ve yurt dışındaki dostları bazı dar görüşlü dinsel ya da milliyetçi ideolojiler yerine bu inanılmaz mirası bugünkü politikalarının temeltaşı yapmasınlar?

Bunun anlamı, büyük ticaret yollarını yeniden açmaları, sınırlarını daha serbest bırakmaları, vergileri düşürmeleri ve hükümetlerin işe karışma oranını azaltmaları için bizim ve kendilerinin desteğine odaklanmaktır. Serbest alışveriş aynı zamanda fikir dünyasına da uzanmalıdır. İbni Sina ve Biruni’nin yaradılışçılık yerine evrim üzerine kuramlar getirmesini ve hatta başka dünyaların varlığını düşünmesini

sağlayan özgür zihinsel mekanın yeniden sağlanması demektir. İkisi de farklı hükümetlerin idaresi altında yaşadıkları halde kimse onların mektuplarına el koymamış, aykırı düşüncelerini sansürlememişti. Daha doğrusu yöneticiler onların çalışmalarına destek olmak için birbiriyle yarışmıştı. Bunlar günümüzde Orta Asya'da gerçekleşebilir mi? Bölgedeki hükümetlerin çoğu kısıtlanmamış kıtalararası ticaretten söz etmekten çok memnun ama özgür fikir alışverişi önerisini dizginliyor. Yine de bölgedeki her ülkede çağdaş İbni Sinaların ve Birunilerin yükselmesine olanak tanıyacak açık fikirliliğe sahip çok üstün kişiler bulunuyor. Yeni kuşak ortaya çıktıkça bu gibi kişilerin hükümetlerdeki sayısı artacak. Yeniden çiçek açan bir Orta Asya fikri çok uzak gibi görünebilir ama özellikle Orta Asyalılar kendi zengin miraslarını tanıdıkça ve bugün için dünün geçerli derslerini aldıkça, olanaksız da değildir.

Eğer günümüzün bölge halkları bunu başaracaksa, onların uluslararası ortakları, bölge ülkelerini, satranç tahtasında oradan oraya itilecek cansız nesneler gibi görmek yerine egemen ülkeler gibi görmek zorundadırlar. Onları 'hammadde kaynağı olarak ilgi alanımız ya da Kabil'e giderken yakıt ikmali noktamız' olarak görmek yeterli değildir. Daha iyi bir seçenek, bu halkların DNA'sında büyük imparatorlukları yönetmek, daha da büyük ticaret bölgelerini geliştirmek, dünya kültürünün diğer merkezleriyle eşit düzeyde etkileşime girmek, özgün coğrafi pozisyonlarıyla uygarlıklar arasında bir köprü oluşturma'nın yattığını kabul etmektir. Böyle bir farkındalık tüm taraflarda beklentileri yükseltecek, bölgenin uluslararası ortaklarının burayı bir jeopolitik oyun nesnesinin ötesinde görmelerini sağlayacaktır.

Elbette bu da kolay olmayacaktır ama Orta Asya'nın geçmişini daha iyi bilmek bir başlangıç noktasıdır.

Frederick STARR,

Rediscovering Central Asia Reprinted from Summer 2009 Wilson Quarterly

E-mail:wq@wilsoncenter.org

*S.Frederick Starr, Johns Hopkins Üniversitesi Orta Asya-Kafkaslar Fakültesi İleri Uluslararası Çalışmalar başkanıdır. Aynı zamanda Kennan Enstitüsünde Woodrow Wilson Merkezi'nin kurucusu ve Oberlin College ile Aspen Enstitüsü başkanıdır. Mesleğine Türkiye'de arkeolojik kazılar yaparak, Princeton Üniversitesinde entellektüel tarih dersleri vererek başlamış ve yazmakta olduğu kitap için bu makaledeki fikirleri bu sırada bir araya getirmiştir.*

AVEF yayını.

<https://www.turkishnews.com/tr/content/2014/11/26/orta-asya-yi-yeniden-kesfetmek/> Taryhy makalalar